

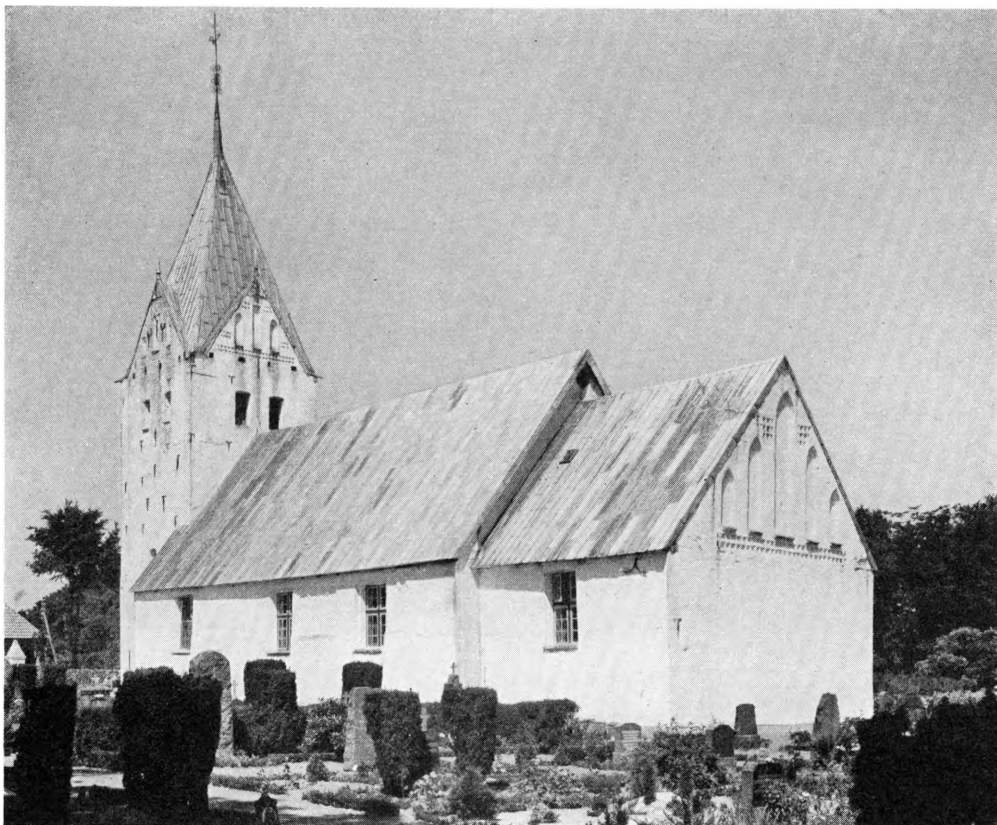

Fig. 1. Arrild. Ydre, set fra sydøst.

E. M. 1953

ARRILD KIRKE

HVIDING HERRED

Kirken var ifølge Danske Atlas¹ viet jomfru Maria, men om der er andet hold i denne tilskrivelse end den endnu bevarede Mariatavle (sidealtertavle p. 1270), turde være uvist, og man bør derfor hellere regne med, at kirkens værnehelgen er ukendt.

1282 nævnes kirken som hørende til Ribe-kannikernes fællesgods²; den betalte 5 sk. engelsk i cathedricum og gav på reformationstiden 3 sk. engelsk i procuratio (sml. p. 1025). Ved reformationen kom kirken under landsherren, fra 1544 hertug Hans og efter dennes død 1580 under kongen, der siden besatte kaldet umiddelbart gennem danske kancelli; men endnu 1774 kalder Ribebispen sig kirkens patron³, og ti år senere siger han, at det er i hans egenskab af arkidiakon⁴. Kirken er nu selvejende.

Ifølge *sagnet* er en sten på Arrild bys mark kastet af en heks efter kirken⁵.

Kirken ligger østligt i byen, på et mod øst svagt skrånende terræn. Kirkegården⁶, hvis østende nærmest har halvcirkulær form, hegnes i øst, syd og vest af kampestensdiger, i nord (siden 1898) af en hæk; diget om østenden, mellem

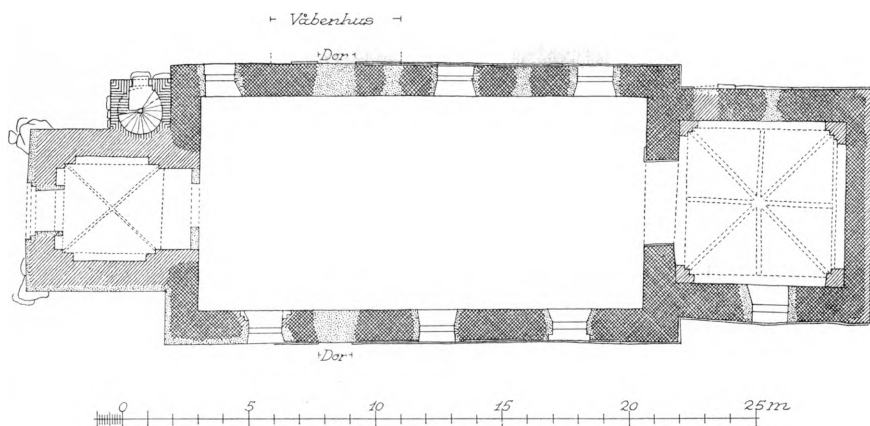

Fig. 2. Arrild. Plan. 1:300. Målt af El. M. 1953.

lågerne i nordøst og syd, synes at være af ret høj alder; de andre er omsat, vestdiget (men ikke porten) sandsynligvis udflyttet ved landevejsregulering 1903. På samme tid blev hovedporten i nordøst (til den ældre vej) delvis nedlagt⁷, idet kun to af den ældre portals piller bevaredes; såvel disse som pillerne ved indgangene i syd og vest, tre hvert sted, indeholder rester af kirkegårdens gamle, murede portaler, der 1822⁸ siges at have stået med høje, opmurede »hvælvinger« (o: buer), belagt med brædder og tagsten, og som nu ønskes ændret »med ingen Hvelving over«. Portalerne var sikkert i hovedsagen fra 1642⁹, da også diget blev repareret.

En ny *†kirkerist*, af jern, til søndre »stette« udførtes 1664¹⁰.

Kirken består af romansk kor og skib samt sengotisk tårn i vest; et våbenhus i nord er nedrevet. Orienteringen er næsten solret.

Den *romanske bygning* er opført i tre tempi: koret med triumfmuren, skibets større østre del og til sidst den lidt mindre vestre del. De tre afsnit har forskelligt profileret granitkvadersokkel, sammensat under koret og skibets østende, under vestenden blot en lille skråkant (sml. p. 1132, fig. 22—26); disse skel i soklen kan følges gennem murene op i tagværket (p. 1267). Hovedmaterialet er *granitkvadre*, men i skibets sydmur (sml. dog ndf.) er der fra ca. 2,5 m over soklen tillige benyttet *tuf* og *munkesten*; sidstnævnte materiale (blandet med lidt rå kamp) er anvendt i skibets vestre taggavl (26,5 × 12 × 8,5 cm; 10 skifter = 99—101 cm), samt måske foroven i vestre del af langmurene, mens rå kamp er benyttet til den østre taggavl. Skibets murhøjde er ca. 4,35 m, og i den (ældre) østre del er der foroven i murene anvendt den samme arkitektoniske udsmykning, som kendes fra de nabokirker, der er helt af tuf og tegl. Forholdet er tydeligst i syd, hvor der efter den brede, østre endelisen følger to blændingsfelter, som er afsluttet med trappefriser; i nord, hvor granitmurværket tilsyneladende er ført højere op, findes der imidlertid i samme højde over soklen til-

løb til en lignende blændingsudsmykning, der besynderligt nok synes at være ude af takt med sydsidens (sml. Brøns p. 1220). I skibets (yngre) vestre del, hvori dørene sidder, har man tilstræbt en vis overensstemmelse med blændingerne i øst, men enten er forholdene sløret ved senere skalmuringer, eller også er det blevet ved tilløbet: et forsænket felt i tilslutning til dørene, og hvori de svage, vandret afsluttede dørfremspring rager op. Skråkantsoklen er forkrøbet ind i de nu tilmurede døre, hvis udvendige rundbue skimtes gennem hvidtekalken; buens højde over soklen er 1,6 m. På korets nordside er der en ligeledes tilmuret, vandret afdækket præstedør, som bryder soklen. Af vinduer spores der nu kun tre, eet i korets og to i skibets nordmur, og af de sidstnævnte må det vestre være samtidigt med skibets vestende. Øvre del af vestre taggavl har med ca. 1,5 m.s afstand et dobbelt savsnit med mellemliggende glat skifte. På triumfmurens vestside er der aftryk af skibets nu omsatte spærfag.

Indre. Den ret snævre triumfbue har lille skråkantsokkel og kragbånd, der i alt fald nu er afrundet på undersiden; det nordre løber om på murens vestside. Både over kor og skib er liere romanske bjælkeender bevaret (sml. p. 1267).

Ændringer og tilføjelser. I sengotisk tid fik *koret* et ottedelt *ribbehvælv*, som hviler på falsede hjørnepiller og fladtrykte, runde skjoldbuer; lette helstens overribber med trinkamme. — Fra omtrent samme tid stammer korgavlens skalmuring med munkesten og dens blændingsdekoration med savskifter og fem spidsbuede højblændinger (sml. tårnets blændingstype).

Tårnet, af munkesten i munkeskifte, er stærkt ommuret, bl.a. efter branden d. 7. sept. 1783, da spiret gik op i luer (kronik)¹¹; dette var ligesom det nye af Tørninglen-type. Tårnummet har spidsbuet arkade til skibet og tilsvarende skjoldbuelignende spareblændinger til de andre sider, den vestre ændret til to små fladbuer, da tårnummet 1857 omdannedes til våbenhus og forsynedes med vestportal¹². Rummet dækkes af et kuppelmuret krydshvælv med kvartstens ribber (måske fra 1785). Det høje mellemstokværk, hvortil der er adgang fra en lidt yngre trappe (sml. ndf.), har i syd og nord lavtsiddende, falsede lysåbninger og i hver af de frie mure to fladbuede spareblændinger, som er ført op i det lave klokkestokværk, hvor de omslutter de fladbuede, indvendig falsede glamhuller. Nordre og østre taggavl har med en ubetydelig ændring bevaret den for tårntypen vanlige dekoration, mens de to andre ved istandsættelsen 1784—1785⁴ fik en ændret udsmykning; også vandspyere og gavlenes små brandspir mistede den gotiske form. Blandt de mange jernankre på tårnets syd- og vestmur ses: 1748 og 1776. I tårnummet er der en kalkkule.

Trappehuset, fra renæssancen, har fladrundbuet underdør, hvorover en blænding (korset kors) og en lille cirkelglug, 14 cm tyk, rund spindel, rummelig skakt med loft af fladbuede binderstik og råt brudt overdør. Udvendig er der spor efter rødkalkning med hvid afstregning over de »brændte« fuger.

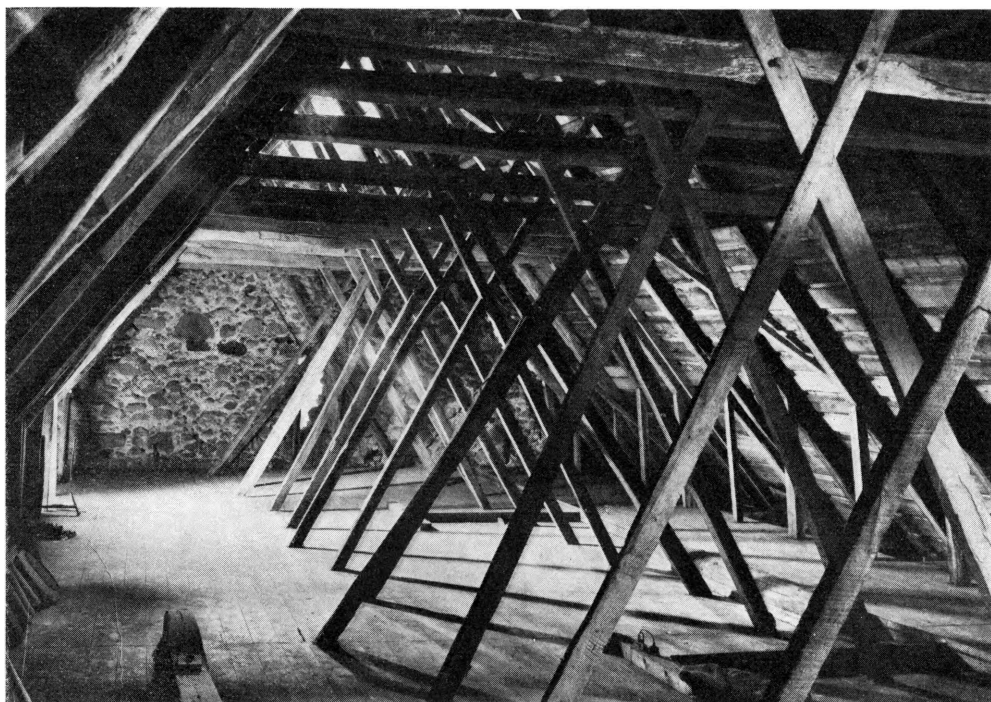

Fig. 3. Arrild. Skibets tagværk, set mod ost (p. 1267).

El. M. 1953

Det kort efter 1857¹² nedrevne *fvåbenhus* i nord, som har efterladt sig spor på muren, målte ifølge undersøgelseskommisionen 1711 (rtk.) ca. 6,5 m i længden og 6 i bredden. 1688, da der blev oplagt nye lægter og tagsten, kaldes bygningen »Skriffzen«⁹, 1711 (rtk.) tillige »Udset« og 1822 »Karnhuset«⁸.

Tagværkerne over kor og skib (fig. 3) er oprindelige, af eg; det skel, som spores i skibets sokkel (mellem østre og vestre del), kan klart følges gennem tagværket, idet murremmene er stødt på samme sted og nummereringen delt. Typemæssigt er der ingen forskel på tagværkerne i kirken, men de er af en anden type end den, der kendes fra de foregående kirker; her er ganske vist også, som i Vodder, eet hanebånd og to gange to skrå spærstivere i hvert bind, men de to inderste stivere danner i Arrild et Andreaskors. De yderste stivere er nu flyttet længere ud (formentlig 1700, da mange bjælker udskiftedes¹³), men den tidligere placering fremgår af aftryk i triumfmuren og udstemninger i spærene. — Spirkonstruktionen fra 1785 efterligner den gotiske Tørninglen-type, men tømmeret er langt kraftigere.

Kirken står hvidkalket og blytækt (på koret blytækkerårstal 1795); trævinduerne form går antagelig tilbage til 1812¹⁴ og 1855¹³. Fra en indvendig restaurering 1940 stammer brædegulvet under stolene og murstensgulvet i kor og midtgang; tårnet har gule fliser fra 1858¹². Om skibets malede loft, se ndf.

Spirets *vindfløj* med haue og »1785« er samtidig med spiret; 1695 blev en ældre genopsat¹³.

Loftsmalerier (fig. 13). 1699 indkøbtes der 16 bjælker og en del brædder til skibets loft¹³, og de blev indlagt det følgende år, idet flere romanske bjælkeender bevarede; på den anden bjælke fra øst står med fordybede, rødmaledede versaler: »Anno 1700 hafver kongl. mayt ridefoget ofver Hviding og Rangstrvp hereder Detlef Avtsen i Roest ladet disse bielcker indlege«, og på den syvende bjælke står: »Anno 1700«. Otte år senere fik en maler og en snedker betaling for kirkens loft at »stavere« og panelet at reparere¹³; 1711 bestod loftet ifølge undersøgelseskommisionen af et gammelt med malinger stafferet panel »og skal med [det] første med et nyt loft belægges« (rtk.). Hvis dette er sket, må det antagelig være før 1747, thi en malet frakturindskrift på den anden bjælke fra øst oplyser, at »Anno 1747 haver kirckewergeren Hans Ovtzen udi Roest ladet denne kircke staffere«. Bjælkerne har konturtegnede storarkantus, sorte på hvid bund, og brunrøde kanter, mens de med profillister inddelte felter mellem bjælkerne har røde frugtbundter samt grønt og rødt bladværk, alt på hvid bund. Den nuværende dekoration skyldes dog i høj grad Wilh. Jensen, Garding, der i forbindelse med en udstrakt fornyelse af brædderne gennemførte »restaureringen« 1910—13¹⁵; de tre felter over pulpituret er ikke opdelt med lister.

INVENTAR

I alt fald fire gange har kirkens inventar gennemgået hovedstandsættelser eller været udsat for overmaling: 1716 var Nicolay Hansen maler, vistnok fra Tønder, i kirken, hvor bl.a. altertavlen og prædikestolen hovedrestaureredes, mens andet inventar, degnestol og font, maledes. 1746 var Jens maler fra Skærbæk selvanden i kirken i 36 dage¹³, 1857 fik prædikestolen igen en omgang sammen med sidealtertavlen, fonten o.a.¹⁶, og 1903 faldt altertavlen i hænderne på Wilh. Jensen, Garding¹⁷. Sidst har inventaret gennemgået en hovedrestaurering 1939—41, ved P. Kr. Andersen, hvor ældre farver er fremdraget og udbedret. Ved denne fremkaldtes de gotiske malerier på alterbordsforsiden og på bagsiden af sidealtertavlen fløje.

Alterbordet består af det oprindelige bord, af munkesten, der i gotisk tid, sikkert ved opsættelsen af den nuværende tavle, er blevet udvidet mod vest (33 cm) og muligvis også mod nord og syd; samtidig forhøjedes det med et skifte, bagsiden yderligere med to skifter til fod for altertavlen. Det oprindelige bord, ca. 90 cm fra korets østvæg, er 100 cm højt og måler 83 cm i dybden og (vistnok) 166 cm fra nord til syd. Et trin foran bordet er nu næsten dækket af den gotiske udvidelse; i oversiden en meget skødesløst dannet *helgengrav*, hvis indhold er forsvundet. Nu måler bordet 116 × 166 cm.

P. K. Andersen 1941

Fig. 4. Arrild. Indre, set mod øst.

Alterbordsforside (fig. 5), sengotisk, o. 1475, med maleri af Kristus som verdensdommer, flankeret af Maria og Johannes som menneskenes forbedere; på skriftbåndene, der udgår fra englenes basuner, læses (med forkert opmalede minuskelformer): »venite ad iudicium« (»kommer til dommen«). Kristus er iført rød kåbe med guldkanter, englenes dragter er gul og hvid, Marias blå og hvid, mens Johannes' purpurkåbe er gledet ned om hans fødder og viser den brune kjortel. Himlen er lys, blå, stjernebesat, jordsmonnet med gravene grønt. De vandrette rammestykker bærer spor af rosetter, mens de lodrette sikkert har været delt i tværfelter. Kristi og Johannes' hårbehandling synes at pege på værkstedsfællesskab med Mariatavlens malerier, og et sådant må sikkert også antages for den sørgeligt medtagne alterbordsforside i Nørre-Løgum (Tønder-Højer-Lø).

Før fremkaldelsen af dommedagsmaleriet dækkedes alterbordsforsiden af en

Sophus Bengtsson 1939

Fig. 5. Arrild. Alterbordsforside (p. 1269).

staffering med rankeværk og årstallet 1755; samme staffering gik igen på alterbordets sydpanel.

Altartavlen (fig. 6—7) er en sengotisk, tofløjet skabstavle, samtidig med alterbordets omdannelse og med alterbordsforsiden, men med tilsætninger fra 1716, på hvilket tidspunkt også panelet med de to døre anbragtes som lukke i forlængelse af degnestolen i sydøsthjørnet. Midtskabet, 204 × 142,5 cm, indeholder en figurrig Golgatha-scene efter tidens almindelige skema. Kristi ansigt på Veronica-dugen er skåret i højt relief (jfr. bl.a. Hejls, Vejle amt); den onde røver har bind for øjnene. I fløjene står 46—47 cm høje apostelfigurer, vistnok i temmelig vilkårlig orden, tildels med forkerte (eller ingen) attributter. De to øverst i nordre skab, med sværd og kølle (Paulus eller Matthæus og Judas) har nyere, skægløse hoveder (måske fra restaureringen 1902), mens den attributløse figur¹⁸ midterst i sydskabets nedre etage er fornyet i blødt træ 1716¹⁹. Tavlen's figurskæring hæver sig noget over det almindelige niveau. Over alle felter er der plane kølbuealdakiner, vandret delt med gennembrudte »korsblomster« i øvre og stavværk i nedre del. De pålagte profillister er forsvundet undtagen i midtskabets sidebuer. Predellaen står på en nyere planke. Skabene er sinket sammen, fløjskabene på gering, og midtskabet sammenholdes desuden af en i rammen indbladet tværevle. Af den middelalderlige staffering ses kun spor af glorier bag apostlenes hoveder samt rester af minuskelskrift i smal-feltet under midtskabet.

1716 »forgyltde og udstafferede« Nicolai Hansen alteret og lod billedskæreren i Tønder skære en ny figur; men om det er denne billedskærer eller Hans Caltoft fra Skærbæk¹³, der samme år sætter de spinkle akantusvinger og de tre

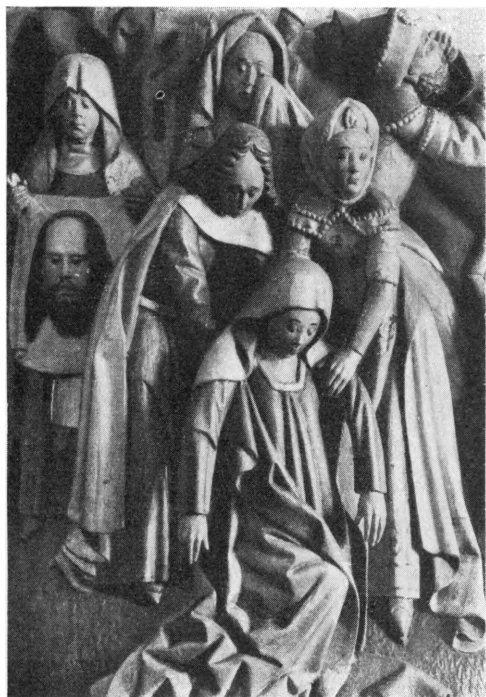

Fig. 6—7. Arrild. Altertavle. Detaljer (p. 1270).

E. M. 1953

topstykker på tavlen (sml. Hjørup p. 1199), er usikkert. På predellaen maledes nadveren, i vingernes ovalfelter, bønner i Gethsemane og opstandelsen, samt indskrifter med fraktur i topstykkerne: »Anno 1716«, »Vær tro indtil Døden« etc. samt »Hafver K. M. Ridevoget D. Autzen ladet denne Altar Taule Renovere paa Kirckens bekostning«.

1903 restaureredes altertavlen af Wilh. Jensen i Garding (kronik; 1300 mk), og efter 1939 står tavlen med en blanding af Jensens »middelalderlige« og Hansens barokke staffing. Rødt og guld dominerer baggrunde og rammeværk. På samme tid underkastedes tavlen en gennemgribende snedkermæssig istandsættelse.

Sidealtertavle (fig. 8—9), skabstavle med Maria og barnet på måneseglen (den apokalyptiske Madonna), omtrent jævnaldrende med hovedaltertavlen, men ikke af samme hånd. Malerierne udvendig på fløjene er muligvis af samme, som har udført alterbordsforsidens dommedagsbillede. Skabet måler 211 × 120 cm; den rigt udformede kølbue er velbevaret, mens der kun var et par stumper tilbage af den Maria omgivende solstrålekrans, ligesom de småfigurer, der har stået på de leddelte søjlers fremspring, er borte; to svævende engle med musikinstrumenter, tidligere opsat mellem hovedtavlens barokke topstykker, er nu anbragt under og bag baldakinen. Under en blå og hvid maling fra 1857¹⁶

afdækkedes 1941 en barokstaffering af figurer og skab, mens de oprindelige, gotiske malerier kunde fremdrages på fløjenes ydersider; sydfløjen: S. Mikael som sjælevejer og S. Laurentius med bog og rist (fig. 8); nordfløjen (temmelig medtagne): Maria Magdalene og en abbed.

Figurerne står på vissengrønt jordsmon med stjernestrøet baggrund; på rammeværket rosetter.

Altersølv. Kalk, skænket 1664, men med knop og bæger fra 1700'rne. Foden, af almindelig baroktype, med seks tunger, svarer til Døstrups (af samme mester) og har under fodpladen graverede versaler: »H. Andreas und Margaretha Tugsen aus Tundern haben zu Gottes ehre der kirchen Arrilt diesen kelch verehret 1664«; mestermærket IR (jfr. disk) og Tønders byvåben på fodpladen er fragmentariske. Knoppen, med indpunslede, runde tunger og det store bæger skyldes ændringer af Andreas Chr. Bødewadt, hvis stempel (AC, Bøje 2848) ses to gange på bægeret. 18 cm høj. *Disk*, med graveret, fligebladet cirkelkors og samme stempler som kalkens, IR for Jacob Reimer (Bøje 2835). *Oblatæske*, skænket 1770, oval, 10,2 × 8 cm; på lågets brede randstav drevne frugtbundter og på den glatte overside graveret kursiv på tysk, hentydende til brødet, samt årstallet. Under bunden stemplet AN for Andreas Nissen (Bøje p. 415) samt Tønders byvåben. *Vinkande* og *skål* af københavnsk porcelæn, sorte, med guld Kors.

Berettelsessættet er nyere, af plet. — Inventariet ca. 1664²⁰ omtaler foruden alterkalken en kalk og disk af tin og en liden flaske til vin.

Alterstager. 1) Begyndelsen af 1600'rne, med vaseformet led, omtrent svarende til Rødding (Haderslev amt p. 710), indbyrdes lidt forskellige. 44 cm høje.

2) O. 1650²¹, med ret flad, hul-profileret fodskål, slankt skaft med baluster over fladtrykt kugle og glat, konkav lydeskål. 23 cm høje.

Alterkrucifiks af eg, med malet indskrift på bagsiden af fodstykket: »Aar 1769 er dette given til Arrilt Kierike Andreas Holmen [for Holmer²²] af Roost renoveret Aar 1776«. 47 cm høj. Figuren afrenset for farver; på det sortmalede fodstykkets forside skriftsprog med gul fraktur.

†*Alterkrucifiks*, af sølv, med sort marmorfod, skænket af sl. sognepræst [1745—59] Christ. Hammersteen²². Nævnes ikke i inventariet 1881²³.

†*Messehageler*. I inventariet ca. 1664²⁰ nævnes en hagel skænket af Sophie Christensdatter, 1774²² omtales en hagel af »Manchester« med sølvkors og -galoner, og 1854¹³ forfærdigedes en »messedragt« af fem alen rød silke og 10 alen ægte sølvtrusser.

Alterskranke, lige, udført 1721 af Hans Andersen Caltoft¹³, med smukt ud-savede hjertebalustre. Gangjernene ender med hjerteformet blad over snoet stilk. Grønmalet med lidt rødt.

Døbefont (fig. 10), købt 1734 for 16 mk¹³, af sandsten, i tre dele: fod, skaft

Sophus Bengtsson 1941

E. M. 1953

Fig. 8—9. Arrild. Sidealtertavle, fløj og skab (p. 1271 f.).

og kumme. Foden er kvadratisk med to delvis overlagte, flade rundstave, skaffet slankt krukkeformet med indsnøret hals, kummen lav, skålformet. Under en marmorering fra 1857¹⁶ fremkaldtes den oprindelige, rødlige marmorering med malerier på skaftet af Tro, Håb og Kærlighed i felter med afrundede, forkrøbbede hjørner. I skibets nordøsthjørne.

Dåbsfad, o. 1550—75, med bebudelsen inden for minuskelring.

Fontelåg (fig. 10), muligvis sengotisk, kegleformet, delt af tovstave; i Flensborg bymuseum findes et malet *»Holzdecke«²⁴.

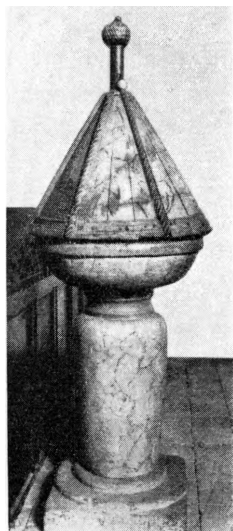
* *Vievandskar* (?), brudstykke af kumme, af granit, med to menneskehoveder (omtrent som på Bedsted-fonten, Åbenrå amt) ligger i en gård i Roost.

† *Korbuekrucifiks*, nævnt som gammelt, slemt beskadiget og »ikke til at finde«

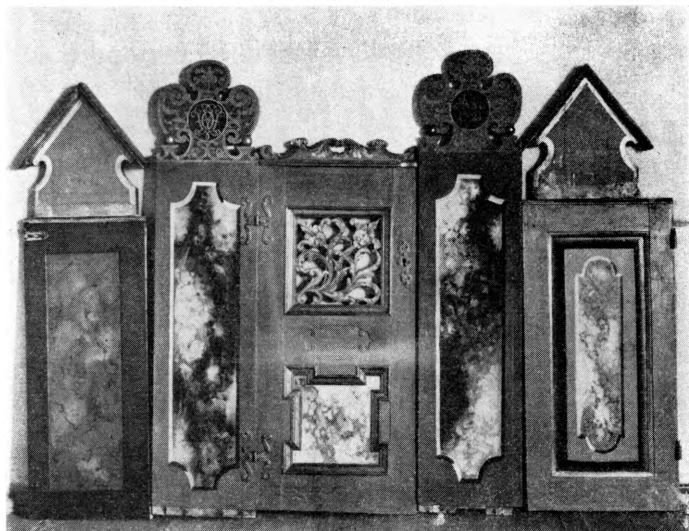
1897; det følgende år skar Jes Lind et nvt⁷, sml. Roager (p. 1173) og Rejsby (p. 1161). På skibets nordvæg.

Prædikestol (sml. fig. 4) i renæssance, fra begyndelsen af 1600'rne, af Tøndertype, vel fra samme værksted som Skærbæk o.a., men mere groft og naivt skåret (dog ikke så naiv som Nr. Løgum). Planen er den vanlige, et rektangel med fremspringende, tresidet karnap, men stolen har nu kun — foruden et glat fag mod korbuen — seks felter: bebudelsen, fødselen (Josef vender tilsyneladende ryggen til barnet), dåben, korsfæstelsen, opstandelsen og himmelfarten med de samme indskrifter som på Tønderstolen. Samtidig, karnisformet underbaldakin afsluttet med englehoved. Den mærkelige, knækkede opgang langs stolestader og sydvæg, til dels fra 1700'rne²⁵, måske 1716, samt det glatte fag, synes at vise, at stolen har stået andetsteds for og haft andre opgangsforhold; herpå tyder også, at den mangler typens dommedags-fag; dette er da formentlig fjernet ved ændringen og senere forsvundet. Selve døren, hvis topstykker svarer til himmelens, er måske oprindelig og sikkert også trappepanelet over reposet, med firkantede tremmer ligesom døren. Selve trappen er ny. Himlen er af normal Tøndertype med buenedhæng og gennembrudte topstykker med putti. I friseelterne reliefversaler: »Det er ikke jer, som taler« etc. Joh. 12., på latin. Ved istandsættelsen 1941 udbedredes den oprindelige staffing, en ret rig forgyldning, sølvlasurer og enkelte farver. På underbaldakinen og øvre trappepanel fremkaldtes de samme røde, hvirvelagtige figurer som på den gotiske degnestol; dør og panel er grønne. I det glatte fag hvidmalet fraktur, i frisefeltet: »Her Bertel Pedersen« [præst ca. 1606—30], i storfeltet: »An. 1621 haffuer Iorgen Fredrichsen i Rost, oc Peder Nissen Linnet begge kircke Verre, laade staffere denne predichstol, paa kirckens bekostning«, og i postamentfeltet, med kursiv: »Hr. Christian Mechlenborg Anno 1716«.

Stoleværk. O. 1719 er der sikkert sket en hovedændring i stoleværket, idet der findes et stoleregister²⁶ fra dette år, og et malet årstal 1721 (stafferingsår) er fremdraget på flere stole. Imidlertid har kirken som en af de sjældne få i Sønderjylland bevaret en del af sit første stoleværk, 33 brede gavle med to fyldinger (jfr. nedenfor); den øvre, fuldt bevarede, indeholder gotisk foldeværk, enkelt og fladt, og to felter har den i vestjysk gotik så yndede hjerteudskæring (sml. også Møgeltønder); på kvindesidens øverste gavl afsluttes foldeværket foroven og forneden med en korsblomst, og over foldeværksfyldingen er der desuden en karvesnitsroset. Ved restaureringen fjernedes de spidse gavltoppe med indsnøringer (sml. fig. 11), der var påsat o. 1719, og erstattedes af lave bøjlestykker med hjerter (i Skærbæk gik man den modsatte vej); prøver på de gamle topstykker opsattes bag altertavlen. De fem øverste stole mod nord og de fire mod syd har bevaret deres barokdøre, hver med en stor fylding, og alle med bagsiderne udad. I Tønder kirkemuseum findes to *døre, svarende

S. A. CL.-Hansen 1910

P. K. Andersen 1941

Fig. 10—11. Arrild. Døbefont 1734 og *stoleværk (p. 1272, 1274).

til to gavle med låge fra Mjolden; også i Flensborg bymuseum lindes en *dør²⁷. 1892 ændredes stoleværket²⁸, og de gamle foldeværksgavle, der tidligere havde stået mod væggen, kom atter til ære og værdighed (kronik); bænkeene fornyedes 1941. Stoleværket står nu blå, med gråt foldeværk; i dørfyldingerne er der udadtil malede felter svarende til Mariatavlens fløjfelter (fig. 4), indad grålig marmorering.

Skrifestol sammensat af to forskellige stykker smukt renæssancepanel langs væggene i korets nordøsthjørne; forneden er der fyldinger (den ene med sky del), foroven tremmer, der består af tæt sammenstillede kugleled; gesimsplanken kronet af små, drejede spir, eet over hver tremme. Polygonalt uden for panelerne, der er samlet i en stump vinkel, er der en firesidet knæleskranke med udsavede, vaseagtige balustre. Panelet står nu blå, balustrene hvide med blåskyggede profiler og blå blade.

Som *degnestol*, østligst i sydrækken anbragtes 1939 den tidligere *forstanderstol* (sml. fig. 4), der har to høje, trekløveragtige topstykker på gavlene, med fladsnit om cirkelfelt (som stoleværket i Brøns p. 1234); døren har to kvadratiske fyldinger, den øverste gennembrudt, med rankeværk. Gavlene har rød bund i topstykkerne og gule ranker; i cirkelfeltet fremdroges: »Anno 1721« og spejlmonogram for Hans Outzen (sml. loft p. 1268); de glatte planker har gråhvide, marmorerede felter, dørene røde rammer om fyldingerne.

Den fine, gotiske *degnestol*, der står i korets sydøsthjørne, er nu til dels skjult af den fladbuede dør på alterbordets sydside. Af forsidesens tre (mod nord vendende) felter indeholder det midterste en låge; over hver fylding er der et gennembrudt smalfelt med stavværk. I skråpulten talrige indridsede navne

m.m. samt indsat ofringshylde. Den side, der vender mod vest, har nu kun een gotisk kølbuegavl med tilsvarende fyldning opdelt i to spidsbuevinduer og kronet af tre fialer, den midterste med krabbeblade; den anden gavl er en glat barokgavl svarende til dem på pulpituret, med trekløveragtigt topstykke (malet årstal 1716); men dens oprindelige forgænger befinder sig i noget afkortet tilstand i Sønderborg museum (nr. 276, tidligere i Flensborg). Dør og bagklædning har renæssanceprofiler. Stolen, hvis frontside stod med en barokstaffering, mens det øvrige var egetræsådet, har nu fået alle sine barokfarver fremkaldt: grønt rammeværk med hvide profiler og røde hvirvelblomster (sml. prædike-stolens underbaldakin og stoleværk i Visby, Tønder-Højer-Lø).

1716 (jfr. altertavle) afskilredes rummet bag altertavlen med to døre (fig. 4), formentlig til præsteværelse (jfr. f.eks. Haderslev domkirkes barokke altertavle, Haderslev amt p. 138) ved hjælp af et panel i forbindelse med to døre, hvis fladbuede åbninger krones af felter med det samme spinkle rankeværk som altertavlens samtidige tilføjelser. 1941 fremdroges under egemaling den oprindelige lysblå farve; da denne imidlertid »stod meget daarligt til Altertavlens Farver«, afætsedes den, og træet fik sin nuværende partielle staffering. I topfelterne er der skriftsteder med fraktur.

Kirkekiste, middelalderlig, omtr. svarende til Starups (Haderslev amt p. 154, fig. 76), 162 × 65 cm, 65 cm høj, rigt jernbundet, hver side, bund og det flade låg af een, svær egeplanke, der kun sammenholdes af jernbåndene, hvis søm har store, halvkugleformede hoveder. Nøglehuller både i forsiden og i den ene kortsides, men låsetøjet til dels forsvundet ligesom læddiken. Kun forsiden har en spinkel hank med snoede arme. I koret.

Pulpitur i vest, vistnok fra 1719 eller noget før, da regnskaberne²⁰ for dette år nævner udgifter til pulpiturets bekostning. Det hviler på fire enkle søjler, og brystværnet tæller 12 fyldinger mellem gennemløbende frise og postament. Hængeværket er barokslyng som på panelet nord for alteret, med små ovalfelter. I fyldingerne malerier af de 12 apostle (fig. 12) — de otte efter forbillede som Ubjærg p. 1290, Matthias og Bartholomæus også som Hjerndrup (Haderslev amt p. 296 f.); særlig festlig er Thomas i vindomsust klædning og røde stunt-hoser; deres navne læses i malede fyldinger i postamentfeltet. I frisefeltet versaler: »Ridefogden Detleff Outzen hafver ladet dette bygge paa Kierckens Bekostning« og på hængeværkets liste: »... hafver ladet dette staffere paa egen og Menighedens Bekostning«. Adgangen er ad en trappe (balustergelænderet nu omvendt) nord for vestdøren. På pulpituret står endnu de oprindelige stolestader (ni gavle), og to har stadig bevaret deres gamle ryglæn; een låge bevaret. De glatte gavle ligner helt den sekundære ved degnestolen, der bar årstallet 1716; de er stafferet som lågerne i skibet, et marmorert felt med buetunger for enderne og blå rammeværk. Ryglænene har malede firkantfelter, marmo-

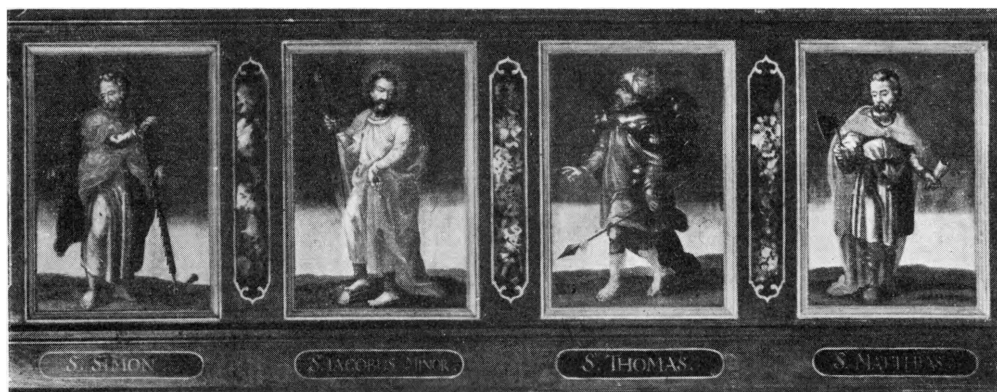

Fig. 12. Arrild. Del af vestpulpitur (p. 1276).

E. M. 1953

rerede, mens det fiktive rammeværk er blå. På pulpituret står et *orgel*, leveret 1942 af Joh. P. Andresen og Co., Ringkøbing, med fire stemmer (manual, bælgetræder); det afløste et harmonium fra 1918 (kronik).

Lille *pengebøsse* af kobber, 16- eller 1700'rne, 18 cm høj, trind, med udbuende sider; på det cylindriske låg jernhank og pengetragt. I præstegården.

Nogle tarvelige *salmenummertavler* fra nyeste tid har erstattet de gamle fra 1813¹³, der svarede til Rogers (p. 1180) o.a.

En *tavle*²⁰ 1731, med udsavet løvværk på de skrå gavlled, minder med hvidmalede versaler »deres navne og gave, som til Arrild kirkes tvende nye klokkes gydelse vare behjælpelige — haver kjerkeværgern Hans Ovtzen udi Roest ladet til æreminde antegne«.

Lysekrone 1747, med stor hængekugle, slankt, rigt profileret skaft og flakt ørn som topfigur; otte og seks S-formede lysearme (nogle fornyede), delfiner som pyntearme. Støbte reliefversaler: »R. Holmer, E. Holmers, Roest 1747«. Østligt i skibet. Den anden krone er en efterligning fra 1949.

Klokker. 1) 1730 støbt af klokkestøber Joh. Armowitz, der leverede to klokker, som tilsammen kostede 706 mk.¹³. Indskriften med versaler lyder: »I Fjerde Fridrichs Død sang jeg min sidste sang / i sjette Christians Tid fornyede jeg min Klang / paa Kirckens og sognets bekostning i past, her / Andreas Slange og Kirckewørg Hans Ovtzen / deres tiid Anno 1731 / Me fecit Johann Hinrich ArMoWitz in Husum²⁹«. Under og ved siden af indskriften engle. Enkelt akantusbort forneden, dobbelt foroven og herimellem »Soli deo gloria«; på vestsiden et 28 cm højt krucifiks med »Inri« og derover dødningehoved. Tvm. 98 cm.

2) 1825³⁰ omstøbtes den lille klokke fra 1730 af I. F. Beseler; den bærer følgende indskrift: »Omstøbt 1825 i hr. past. Fauerschau og k.iur. H. B. og H. R. Eiv. tiid«, på modstående side: »af I. F. Beseler i Rendsborg«. Øverst en krans af rosetter, forneden af akantus³¹. Tvm. 93 cm. 1917 beslagdes klokken af tyske militærmyndigheder, men undgik omsmeltning og kom 1919 tilbage til kirken.

GRAVMINDER

Grausten. 1) O. 1600. »Hans Owsen³² i Roest herritzfo[git]« og hustru, d. 60 år gl. Brudstykke, rødlig kalksten, 142 cm bredt, med slidt kartoucheskriftfelt under engel med to skjolde; i hustruens halv hjort med slange i munden (sml. gravsten nr. 10 i Brøns over Hans Andersen, p. 1240) og herover MH (det sidste bogstav med renæssanceform). Langs siderne to rækker smukke reliefversaler med perlestav imellem og i hjørnerne felter med evangelistsymboler (jfr. Heinrich Willems sten i Tønder p. 1009, fig. 39). Inden for tårnets dørtrin.

2) O. 1787. Olaus Zeuthen, f. på Selboe købberværk i Trondhjem stift i dec. 1728, »sat ved Gesandtskabet i Stockholm 1757«, beskikket til herredsfoged i Hvidding og Nr. Rangstrup hrd. samt kirkeskriver 30. april 1763, gift med Kjesten Pau i Kbh. 21. nov. 1763 (ingen børn), udnævnt til virkelig kancelliråd 5. dec. 1763, d. i Arrild 6. nov. 1787³³. Rødlig kalksten, 180 × 118 cm, svarende til gravsten nr. 27 i Skærbæk over Kjesten Hanskone (p. 1261). I tårnrummet.

3) O. 1795. Maria Elisabeth Thomsen, gift med Thomas Christian Thomsen i Roost, forhen skibskaptajn i Apenrade (fem børn, to ligger ved siden af hende); f. 1755, d. 1795, forældre: provst Andr. Boysen og Cath. Margr. Boysen i Arrild. Slutskrift med forbud mod åbning af den »lvgte Begravelse«. Kalksten, ca. 160 × 105 cm; tværskrift med fordybet kursiv inden for tværriflet kant. I skibets sydmur.

4) O. 1806. Mag. Jens Seidelin, sognepræst, f. 25. juli 1750 i Ulsted sogn i Wensyssel, d. 15. apr. 1806, gift med Jensine Magdalene Smidt (ti børn). Oval sandsten, 79 × 60 cm, med fordybet kursiv. Kantfals. På kirkegården, nord for skibet.

5) O. 1819. Josias Schack, f. i Brøns 28. marts 1748, d. i Roost 27. nov. 1781, og hustru, Kiersten Schackes, f. i S....sbøll ? maj 1755, <d. i Roost 4. dec. 1836>, og hendes anden sal. ægtemand, sandemand Marten Hansen ... d. 1819 ... med tre børn. Rødlig kalksten, 180 × 123 cm, med tildels slidte reliefversaler i volutbladslyng. På kirkegården.

6) O. 1839. Johannes Anton Storm Borchsenius, sognepræst, f. 23. okt. 1804, d. 13. juli 1839, »samlet med sine fire forudgangne Børn, af hvilke Sara B. og Vitus Bering B. hviler her«; vers og skriftsted. Kalksten, 108 × 65 cm, uden ornamenter, gravskriften med antikva, skriftsted og vers med fordybet skrive-skrift. I kirkegårdens nordøsthjørne.

Mindesten over faldne i krigen 1914—18. På kirkegården.

Kistekrucifiks, 1600'rne, uden kors, af massiv bronze, 28 cm høj, muskuløs ligur, smalt lændeklæde med sløjfe. I præstegården.

KILDER OG HENVISNINGER

LA. Åbenrå. *Arrild præstearkiv*: Ca 1664—1811. Regnskabsbog. — Be 1. 1719—1871. Liber daticus. — *Tørninglen provstearkiv*: 1880—1906. Sager ang. de enkelte sogne. Arrild. — *Haderslev amts visitatorialsager*: slesvigske registratur nr. 22. 1783. Kirche zu Arrild. — Se i øvrigt Tørninglen provsti i almindelighed p. 931. — Kronik o. 1905 ff. (ved embedet). — Synsprotokol 1923 ff. (ved embedet). — Kirkeklokkecirkulære af 1918 (NM). — J. J. A. Worsaaes korrespondance 1860—61 med ministeriet for kirke- og undervisningsvæsenet ang. restaurering af altertavlen (NM). — Museumsindberetninger af S. A. Claudi-Hansen 1910 og P. Kr. Andersen 21. og 29. marts 1933 (forundersøgelse af inventar), 1934 (prøveistandsættelse af apostelfigur og prædikestolsfelt, 1939 (alterbordet, istandsættelse af altertavle og alterbordsforside) og 1941 (istandsættelse af inventar). — Undersøgelse og beskrivelse ved Elna Møller, Erik Møltke, Jan Steenberg og Vibeke Michelsen 1953.

V. Ahlmann: Akvarel af kirken, set fra sydøst (Kunstakademiets samling af arkitekttegninger).

Haupt I, 394 ff. — J. Helms: Danske Tufstens-Kirker, 1894, p. 87.

¹ Danske Atlas VII, 184. ² Ribe Oldemoder p. 76. Om hertug Valdemars pantsættelse af sognet 1351, jfr. Spandet p. 1193, note 3. ³ (9. juli 1774) LA. Åbenrå. Ribe bispearkiv: af arkidiakonats dokumenter vedr. Tørninglen 1633—1778. ⁴ (22. sept. 1784) LA. Åbenrå. Haderslev amtsarkiv: kirkevisitatorialsager (bygge- og kirkegårds-sager. ⁵ Aug. F. Schmidt: Danmarks Kæmpsten, 1932, p. 332, nr. 3081. ⁶ Kirkeværgerne beretter 1774, at der på kirkegården årlig vokser to læs hø, hvorfor betales 2 rdl. til kirken; degnen gør nu krav herpå (se note 3). ⁷ LA. Åbenrå. Tørninglen provstearkiv: 1880—1906 etc. ⁸ LA. Viborg. Ribe bispearkiv: bispesager. Indkomne breve fra Ribe amts sdr. provsti 1813—65. ⁹ LA. Åbenrå. Ribe bispearkiv: rgsk. 1591—1654.

— Ifølge samme rgsk. købtes »Brunrødt og en Fjerding Øl«, som blev brugt til at gøre kirkestetterne røde med. ¹⁰ LA. Viborg. Ribe bispearkiv: diverse arkidiakonats kirke-rgsk. 1591—1673. ¹¹ Sml. præstens beretning i kirkebogen, cit. af Carsten Petersen, i SJyAarb. 1939, p. 215 f. ¹² LA. Åbenrå. Ribe bispearkiv: bispesager. Indkomne breve fra Tørninglen provsti 1829—64. ¹³ LA. Åbenrå. Ribe bispearkiv: arkidiakonats kirke-rgsk. f. Tørninglen 1689—1863. ¹⁴ LA. Viborg. Ribe bispearkiv: Hviding hrd. Ureg. korrespondance 1776—1813. ¹⁵ LA. Åbenrå. Kreisbauinspektion, Haderslevs arkiv: kirke og skole i Haderslev amt 1909—14; sml. skriv, af 8. dec. 1909 og 17. nov. 1913 (se note 7). — 1901 blev en kopi af loftet taget af snedker M. Hansen og skænket museet i Flensborg (kronik p. 33). ¹⁶ Carsten Petersen, i SJyAarb. 1939, p. 207.

¹⁷ Brev fra W. J. 2. okt. 1902 (note 7), jfr. kronik p. 107. ¹⁸ I kronikken p. 33 kaldes han Petrus. ¹⁹ Carsten Petersen p. 204. ²⁰ Arrild præstearkiv: Ca 1664—1811 etc. ²¹ 1655 var der ifølge rgsk. fire lysestager at pudse (note 9). ²² Inventarium i Arrild præstearkiv: 1719—1871. Liber daticus. ²³ LA. Åbenrå. Tørninglen provstearkiv: af »forskelligt« 1829—1919. Neubauten etc. — og fortegnelse over gl. kirkeinventar 1881. ²⁴ Nr. 4300, købt af kirkeforstanderskabet 1913. ²⁵ Jfr. note 13. ²⁶ Arrild præstearkiv: 1719—1871. Liber daticus. — Ifølge kronikken p. 36 findes med hensyn til kirkestolene en interessant bemærkning i »Arrilt Kiercke-Bog Anno 1719«, hvortil også henvises i kronistens liber daticus p. 22: »Anno 1719 paa Alle Helgens dag er udi Arrilt Kierche gjort rigtig Ordning og deeling paa Mands og Kvindes (!) Personer deris Stoel Standeiser og derover bleven lodtagen, som efterfølgende Nummere udviser«. Karle-Stole, som begynder paa den Synder Side og strecher sig fra Prædikestolen til venstre — Kvinde-Stoel-Standelser paa den Nør Side, som er vesterst i Taarnet og strecher sig til Øster, var præstens stol, herefter 19 mandstole og 24 kvindestole. Inddelingen skete

efter Otting; for »Inderster« var der pladser i tårnet. Til hver kirkestol regnede man 6—7 Otting, så at de større gårdejere fra Roost ofte havde en stol til sig selv alene, mens tre eller fire gårdejere fra Arrild, Öberg, Hönning, Linnet delte en stol.²⁷ R. Haupt: Jahresbericht 1901—02, p. 8.²⁸ I denne anledning skriver præsten mildt forarget: »Die praktischen Bedürfnisse scheinen auf Kosten des Interesses für kirchliche Schönheit fast zu sehr berücksichtigt zu sein«.²⁹ Sml. Kirkehist. Sami. 4. rk. II, 769.³⁰ Jfr. rgsk. under årene 1819, 1822 og 1824 (note 8, 13 og LA. Åbenrå. Ribe sonde amtsprovsti: kirke- og skolesager m.m. 1813—28).³¹ 1845 istandsatte urmager L. Engel, Falster, den store klokke (note 13), men tre år efter ansøgte om tilladelse til at fjerne Engels pålodning, som havde givet klokken en gruelig lyd (note 12).³² Sml. Trap IX, 310.³³ I rgsk. findes foruden afskrift af gravskriften også Ribebispens tilladelse af 16. febr. 1788 for enken til at lægge den forlangte sten på mandens grav i Arrild kirke (note 20).

E. M. 1953

Fig. 13. Arrild. Loftdekoration
(p. 1268).